

BİR KISSA BİN HİSSE
DOĞU'NUN EN GÜZEL HİKÂYELERİ

1. CİLT

AVFÎ

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0199
Klasik: 013

BİR KISSA BİN HİSSE
DOĞU'NUN EN GÜZEL HİKÂYELERİ
1. CİLT
AVFİ

Özgün adı
Cevâmi'ü'l-hikâyat ve
Levâmi'ü'r-rivâyât

Türkçesi
Dr. Sevâl Günbal Bozkurt

Proje Editörü ve Son Okuma
Ömer Uzunağaç

Sayfa Uygulama
Büşra Arbay

Kapak Görseli
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Dr. Turgay Şafak

VakıfBank Kùltür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 - Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr - info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2023

ISBN 978-625-6385-13-9
Takım ISBN 978-625-6385-12-2

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı
İmak Ofset Basım Yayın Tic. ve San. Ltd. Şti.
Akçaburgaz Mh. 137. Sk. No:12
34522 Esenyurt / İstanbul / Türkiye
Tel: +90 444 62 18
Sertifika No: 45523

1. Baskı: Şubat 2023

BİR KISSA BİN HİSSE

DOĞU'NUN
EN GÜZEL HİKÂYELERİ

1. CİLT

AVFÎ

TÜRKÇESİ
SEVÂL GÜNBAL BOZKURT

AVFÎ

On ikinci yüzyılın ikinci yarısı ile on üçüncü yüzyılın ilk çeyreği arasında yaşadığı bilinen âlim, vâiz ve şair Avfi, Buhara'da doğmuştur. İlim tahsilini Buhara'da hüküm süren bir ulemâ ailesi olan Burhanoğulları'ndan Ömer b. Mesud b. Ahmed gibi büyük din âlimlerinin yanında alan Avfi, daha sonra doğduğu yerden ayrılarak Semerkant'a gider. Burada Sultan Tamgaç Han'ın sarayına girer. Yeteneği ve zekâsı sayesinde çok geçmeden şehzade Kılıçarslan Hakan Nusreddin'e tanıtılır ve divan-ı inşa makamının sorumluluğunu üstlenir. Daha sonra bu görevinden ayrılan Avfi, Horasan ve Hindistan'ın birçok şehri gezer. Bu yolculuklarında önemli âlim ve şeyhlerle tanışır. Moğol saldırısının baş göstermesi üzerine Sistan'a giden Avfi, Nâsirüddin Kabâçe'nin sarayına girer. Avfi, yolculukları sırasında edindiği tecrübe ve notları ile *Lübâbü'l-elbâb* adlı eserini hazırlar ve eseri Kabâçe'nin vezirine ithaf eder. Delhi sultanı İltutmuş'un Kabâçe'yi yenmesi üzerine Delhi'ye getirilen Avfi, *Cevâmiü'l-Hikâyat*'ı burada tamamlar ve eserini Delhi sultanının vezirine ithaf eder. Avfi'nin bu eseri dışında Arapça'dan Farsça'ya tercüme ettiği ve bu eserinde sıkça yer verdiği *el-Ferec ba'de's-şidd*e adlı bir de tercüme eseri bulunmaktadır.

SEVÂL GÜNBAL BOZKURT

1985'te Ankara'da doğdu. İlkokul ve lise öğrenimini İstanbul'da tamamladı. İstanbul Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olduktan sonra 2014'te Milli Eğitim Bakanlığı'nın lisansüstü öğrenim bursunu kazanarak İran'a gitti. Tahran Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı bölümünde yüksek lisans ve doktorasını tamamladı. 2016 yılında "Kazerûniyye Tarikatı'nın Anadolu'daki Tesirleri" başlıklı teziyle yüksek lisans, 2021 yılında "Orta Asya'dan Anadolu'ya Göç Eden Ulema ve Mutasavvıf-Şairlerin Yansımaları" isimli teziyle doktora derecesini aldı. İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde çalışmalarına devam etmektedir. Farsçadan *Kör Baykuş* (2018) ve *Kâbusnâme* (2020) çevirileri bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Çevirmenin Önsözü	7
Bir Kıssa Bin Hisse - Cevâmiü'l-hikâyât	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
Hayânın Fazileti Hakkında	17
İKİNCİ BÖLÜM	
Alış Gönüllülüğün Övgüsü Hakkında	35
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Affetmenin Erdemi Hakkında	61
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Hoşgörünün Faydaları Hakkında	101
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Yüce Gayretin Erdemi Hakkında	185
ALTINCI BÖLÜM	
Edep Sahibi Olmak ve Edebe Dikkat Etmek Hakkında	219
YEDİNCİ BÖLÜM	
Şefkat ve Merhamet Hakkında	255
SEKİZİNCİ BÖLÜM	
Tevekkül ve Teslim Olmanın Erdemi Hakkında	273

DOKUZUNCU BÖLÜM

Cömertlik ve Kerem Sahibi Olmanın Erdemi Hakkında 291

ONUNCU BÖLÜM

Lütuf ve Kerem Hakkında 313

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Misafirperverliğin Erdemi Hakkında 337

ON İKİNCİ BÖLÜM

Cesaretin Erdemi Hakkında 383

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sabretmenin Erdemi Hakkında 407

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Şükretmenin ve Şükrü Artırmanın Faydaları Hakkında 431

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Tedbirin Faydaları Hakkında 449

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

İlk kez Tahran Üniversitesi'ndeki öğrencilik yıllarımda karşıma çıkan bu güzîde ve birbirinden güzel hikâyeleri içeren eseri, uzun ve meşakkatli bir sürecin ardından, Türkiye'deki okurlara ulaştırma heyecanını yaşıyorum. *Cevâmiü'l-hikâyât*'ı, Türkçeye tercüme etmek güzel ama daha da güzeli insanın sevdiği bir eseri tanıtma ve paylaşma imkânı bulabilmesidir.

Söz konusu *Cevâmiü'l-hikâyât* olunca, onun ne kadar kal-lâvî bir eser olduğuna değinmeden geçmek olmaz. Eser bu denli hacimli olunca müellifin çok mu fazla ayrıntıya yer verdiği sorusu akla geliyor. Ancak müellif, ayrıntılara yer vermek şöyle dursun, mümkün olan en asgarî şekilde ve özün özü denilebilecek bir sadelikle aktarıyor hikâyelerini. *Cevâmiü'l-hikâyât* dört ciltten oluşmaktadır. Ama her cildin kendi içinde kitaplara ayrıldığını ve her bir kitabın içinde yüzlerce hikâye olduğunu varsayarsak, oldukça kapsamlı bir eser olduğu görülecektir. *Cevâmiü'l-hikâyât*'ın yalnızca bu cildinde iki yüz otuz dokuz hikâye vardır. On üçüncü yüzyıl klasik Fars Edebiyatı'nın en önemli şaheserlerinden biri olan eser; çocukların kalbi kırılmasın diye namaz vaktini geciktiren bir peygamberden, sabahın seherinde ilim uğruna çıkan yollarda yaşanan zorluklardan, başını yitirme korkusuyla padişahlara karşı en incelikli hitapları seçen vezirlerden, toplumda âriflere olan ilginin artması için onların beraberinde yürüyen hükümdarlardan, misafir âdâbından, cömertlik, insaniyet ve hayâ

erdeminden tutun da ileri görüşlü olma ve sabretmeye varıncaya kadar birçok erdemi güzel hikâyeler altında toplayıp okuyucuya ileten bir ahlâk ve öğüt kitabıdır.

Cevâmiü'l-hikâyât'ın tercümesini yaptığım bu cildi, güzel ahlâk ve beğenilen huylardan bahsetmektedir. Birçok klasik ahlâk kitabının ortak özelliği olan; nasıl iyi insan olunur, hangi erdemler daha üstündür, beğenilen ve çirkin olan huylar nelerdir gibi birtakım âdâbımuâşeret kurallarını içermektedir. Avfi, çoğunlukla tarihî ve siyâsî şahsiyetlerin maceralarını, öğüt alınması gereken hikâyelerini, akıl ve tecrübe yoluyla edinilmiş bilgisini, insanı daha iyi olana ulaştırma çabası ve akıcı bir anlatımla muhatabına aktarır. Kimi zaman sıcak ve dokunaklı hikâyeler aracılığıyla sağlanan bu anlatım, kimi zaman da birbirinden hoş latifeler aracılığıyla özgünlüğünü korumuştur.

Cevâmiü'l-hikâyât'ın bu cildinde daha çok dört halife, Emevî ve Abbâsîler dönemine dair anlatılara yer verilmiştir. Eser bu yönüyle bir siyasetnâme olarak da okunabilir. Anlatıcı kimi zaman bir sahabe, kimi zaman bir vezir, kimi zaman bir şair, kimi zaman da bir köylüdür. Avfi, her bölüme öncelikle anlatacağı konuya ilişkin ayet ve hadislerle başlar. Sonrasında hikâyelere geçer. Yazar çoğu zaman hikâyelerin sonunda *kıssadan hisse* misâli o hikâyeden alınması gereken dersi ve faydayı açık bir şekilde belirtir. Bu da eserin didaktik yönünü ön plana çıkarır. Düzyazı bir metin olmasına rağmen az da olsa Arapça ve Farsça şiirlere de yer verir. *Cevâmiü'l-hikâyât*'ın birçok kaynak eserin tesirinde kaleme alındığı bilinmektedir. Belki de bu eserler arasında Avfi'nin en çok tesir altında kaldığı ve eserindeki birçok hikâyenin çıkış kaynağı; aslı Arapça olup, tercüme yoluyla Fars Edebiyatı'na da giren *el-Ferec ba'de's-şidde* adlı eserdir. Avfi, bu ciltte sıkça *el-Ferec ba'de's-şidde* adlı eseri kaynak göstererek hikâyeler aktarır. Bu hikâyelerde kahraman kimi zaman bir padişah iken, kimi zaman da sıradan bir insan olabiliyor.

Hikâyelerin temelinde ise bazen sultanların huyları üzerinden güzel ahlâk, beğenilen ve beğenilmeyen hasletler hakkında bilgi ve öğüt vermek, bazen de sıradan insanların karşılaştıkları güç durumları sabırla nasıl aşacaklarını anlatma gayreti yatmaktadır.

Öğüt verenin verdiği öğüdü karşısındakinin hazmedip, *öğütebileceği* bir üslup ile söylemesi gerekiyordu. Çünkü ancak o zaman o öğüt dinlenilir ve ona uygun davranılırdı. Hiç kuşku yok ki; hâl ve hareketlerin değişip gelişmesine katkı sağlayan bilgelerin öğüt içeren sözlerinden oluşan eserleri, ince ve etkili bir anlatım taşımaktadır. Bu nedenle öğüdü dinleyen üzerinde tesir bırakır ve söz konusu esere klasik olma özelliği kazandırır. Avfî'nin *Cevâmiü'l-hikâyât*'ı bu türde bir eserdir. Öğüdü dinlenir, nasihati tutulur olanın dilinde azarlama, korkutma olmaz. Bu yüzden önce anlatıcının üslubuna bakılır. Öğüt veren de bunun dışında değildir. Avfî'nin eserindeki bu hikâyelerin bazıları, Anadolu coğrafyasında bilinmekte ve uzun yıllardır aktarılmaktadır. Hikâyeler o kadar eskidir ki ilk kaynağının kim olduğu, hangi topluma ait olduğu düşünülmez bile. Bu yüzden *Cevâmiü'l-hikâyât* için benzer kültürlerin ortak mirasının bir neticesidir, denilebilir.

Arap Edebiyatı'nda Harîrî'nin *Makamât*, aslı Sanskrit dilinde yazılmış olan *Kelîle ve Dimne*, Fars Edebiyatı'nda Keykâvus b. İskender'in *Kabusnâme* ve Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistan ve Bostan* adlı eserleri gibi ahlâkî özellikler taşıyan, üstün erdemleri anlatarak kişinin manevî ve ahlâkî gelişiminin şekillenmesi ile ilgilenen eserlerin ortak özelliklerinden biri de onlardaki hikâyeye anlatıcılığında kullanılan üslup olsa gerektir. Bazı anlatıcılar hikâyelerinde edebî sanatları kullanmayı seçerken, bazıları ise sade bir dili seçer. Bu bakımdan zikrettiğimiz eserler, hem edebî yönü itibarıyla hem de yazıldığı dönemin tarihi ve sosyal gerçekliklerini

yansıtması bakımından önemlidir. Belli bir öğüt verme çizgisinde ilerler ve erdemler hiyerarşisinde yer alan övülesi huyları anlatma amacı taşırlar. Râvi her defasında farklı bir hikâyeyle karşımıza çıksa da tüm öykülerin özünde yatan gerçek aynıdır: *Güzel ahlâka sahip olan insanı yetiştirmek*. *Cevâmiü'l-hikâyât* da bahsettiği erdemler itibarıyla bu gayeyi taşır.

Cevâmiü'l-hikâyât'ın bu tercümesinde, Tahran Üniversitesi'nin emekli profesörlerinden Emîr Bânu Kerîmî tarafından 1981 yılında yapılan tenkitli metinden istifade ettim. Eseri dilimize tercüme ederken yazarın sade ve akıcı üslubunu izlemeye çalıştım. Eseri yorumlama yoluna gitmedim. Avfi'nin daha çok on ikinci yüzyılın dil ve kültürel özelliklerini taşıyan eserini, Türkçeye aktarırken yazarın üslubuna sadık kalmaya gayret gösterdim. Hikâyeleri yazıldığı sadelikle dilimize en yakın ifade biçimi ile okuyucuya aktarmaya çalıştım. Ayrıca bu tercüme süresince yaptığım okumalar sonucunda bazı makalelerden ve ilgili ansiklopedi maddelerinden hayatı hakkında bilgilere erişebildiğim ve okurlar için faydalı olacağına inandığım bazı açıklamalara, tarihî, siyasî ve edebî şahsiyetlere dipnotlarda değinmeye gayret ettim. Hâkezâ hikâyelerde bahsi geçen ve metin içerisinde şiirleri yer alan bazı Arap şairler hakkında da dipnotlarda açıklamalara yer verilmiştir. Arapça beyitlerin bir kısmı, Cahiliye ve Abbâsîler dönemi Arap şairlerine aittir. Bununla birlikte söyleyenini tespit edemediğimiz bazı beyitler ve dörtlükler de mevcuttur. Hemen hemen her bölümün sonunda gelen ve vezir Muhammed b. Ebî Sa'd el-Cüneydî'yi methetme amacıyla yazılmış Farsça şiirlerin ise bizzat Avfi tarafından kaleme alındığı bilinmektedir. Üslup itibarıyla Avfi'ye ait olmadığını düşündüğüm bazı Farsça şiirlerin sahibini, divanlarda taradım ve tespit edebildiğim ölçüde dipnotlarda zikretmeye çalıştım. Ancak bazı şiirlerin küçük değişikliklerle zikredildi-

ğini gördüm. Bunu da ilgili dipnotlarda beyan etme ihtiyacı duydum.

Cevâmiü'l-hikâyât, Avfi tarafından özenle seçilmiş anlatıların bir araya getirildiği bir hikâyeler mecmuasıdır. Belki sayıca bu kadar çok hikâyenin yer aldığı bir eserde müellifin tekrara düşmesi veya eserin akıcılığını kaybetmesi söz konusu olabilirdi. Ancak gerek tercüme sırasında gerekse eseri tekrar gözden geçirme aşamasında, hikâyelerin tekdüze olduğunu ve metni ağırlaştırdığını söylemem mümkün olmaz. Zira karşımızda yalnızca kendisinden önce yaşamış yazar ve âlimler tarafından kaleme alınmış eserleri okuyarak kendi eserini oluşturan bir müellif değil, aynı zamanda duyarak ve gezip dolaşarak derlediği hikâyeleri ustalıklarla eserine aktaran bir seyyah duruyor. Dilimize yalnızca Osmanlı Devleti zamanında ve sadece seçili bir kısmı tercüme edilmek suretiyle kazandırılan, bugünün Türkçesine tercüme edilmeyen ve doğal olarak bugünün okurları tarafından pek de bilinmeyen *Cevâmiü'l-hikâyât*'ın tarafımızdan yapılmış olan Türkçe tercümesinin okurlara ve bu alanda çalışmalarını yürüten araştırmacılara faydalı olacağını umuyorum.

Sevâl Günbal Bozkurt
İstanbul, 2022

BİR KISSA BİN HİSSE CEVÂMİÜ'L-HİKÂYÂT

Esirgeyen ve Başışlayan Allah'ın adıyla

Ahlâkî değerlerin ve güzel huyların ilki hayâdır. Zira hayâ, imanın temeli ve İslam ağacının gövdesidir. Muhammed Mustafa, *Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun*, onun faziletlerine dair birçok hadis zikretmiştir. “Hayâ, ibadetin özüdür,” buyurmuştur. Başka bir hadisinde “Hayâ, bütünüyle hayırdır,” demiştir. Hayânın kaynağı günahların kirlerinden arınmıştır. Başka bir hadisinde ise “Hayâ sadece iyilik getirir.” buyurmuştur. Çünkü hayâ ağacı yalnızca iyilik meyvesi verir. Peygamberimiz, “Hayâ imanın bir koludur,” “Hayâ ve iman birbirine bağlıdır. Biri gidince diğeri de onunla birlikte gider,” “Hayâsı olmayanın imanı da olmaz,” buyurmuşlardır.

Bu hadislerin faydası şudur ki; Kur'ân'a inanan ve onu canıgönülden tasdik eden herkes, bütün günahların çirkin olduğunu ve hiçbir şeyin Allah'tan gizli kalmayacağını kesin olarak bilir. Bu yüzden günahlardan sakınır ve yasaklanan hiçbir fiili işlemeyiz. Günah işlemekte aşırıya gidenler ise ya Kur'ân'a inanmıyor ya da hayâdan yana nasipsizdir.

Bilgeler der ki: “Dünyanın düzeni ve âlemin devamlılığı hayâ sayesinde.” Eğer toplumda hayâ duygusu ortadan kalkarsa ne oğul babasından ne de köle efendisinden utanır. Böylece âlemde fitneler uyanır, düzen bozulur ve güzellikler oradan uzaklaşır.

*“Akıbetinden korkmuyorsan ve yoksa utanman
O zaman yapabilirsin her şeyi dilediğin gibi.
Yemin olsun ki hiç bereketi kalmaz yaşamın
Hayâ duygusu giderse dünyadan.”*

Bu mukaddimeye göre; her kime bu cömertlik duygusu ve vefânın lezzeti verildiyse din ve devlet onun himayesi altında düzenli, vatan ve millet de yine onun buyruğunda huzurlu bir şekilde yaşar. Tıpkı bizim çağımızda cihan hükümdarı, muzaffer sultan, devletin idaresini emîrlere sunan ve onları tahta çıkaran, vezirlerin önderi, saltanatın düzeni, din ve devletin rehberi, vezirlerin sultanı, kutlu vezir, müşîr-i devlet, ileri görüşlülükte Âsaf ve tedbirde Büzürgmihr* gibi olan, talihi parlak, amel ve nazar sahibi, iyilik kaynağı, Muhammed b. Ebî Sa'd el-Cüneydî'nin," *Allah ululuğunu artırsın*, olduğu gibi. O benzersiz bir idareci olup, fikirleri güneş gibi büyüktür. Ufukta din güneşi gibi doğduğu için gökyüzü onun büyüklüğü karşısında değersiz kalır. Düşüncesinin olgunluğundan yüceliği aşikârdır. O, merhamet, hayâ, vakar, sabır ve sadakatin yüce vücudunda toplandığı bir ikbale sahiptir. Onun idareciliği, cömertlik ve yiğitlikle beraberdir.

*“Zor değildir Allah için
Cihanı tek bir kişide toplamak.”*

Huzurundan beklenti içinde olanların yüzlerinde bir şey istememin verdiği utanç belirmesin diye onun yağmur yüklü bulutu inci yağdırır ve hayâ ve keremin tazeliği mübarek yüzünde gül yapra-

* Büzürgmihr, Sasanî hükümdarı Enûşirevan'ın veziri; Âsaf ise Hz. Süleyman'ın veziridir. -çn.

** Avfi, bu eserini Delhi sultanı İltutmuş'un veziri Nizâmülmülk Muhammed b. Ebî Sa'd el-Cüneydî'ye takdim etmiştir. -çn.

ğındaki su damlaları gibi belirir. Bu beyit onun yüceliğini anlatan bir latife gibidir:

*“İhtiyacımı açıkça söylemekten
Kurtarır beni senin hayan.”*

Onun ululuğunun olgunluğu ve edebinin çokluğu bu kitabın telifine sebep olup bunu teşvik ettiği için, bir bölüm onun devletin gücüyle tamamlandı ve hayâ bölümünün ilk kısmı olarak kaleme alındı. Zira hayâ, güzel ahlâkın başıdır. Bundan sonra, Allah'ın lütfu ve yardımı ile hikâyelerin anlatımına başlayalım.

BİRİNCİ BÖLÜM
HAYÂNIN FAZİLETİ HAKKINDA

Tefsir deryasının dalgıçları, Yusuf ile Züleyha kıssasında geçen “Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer Rabb’inin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzulardı.” ayetinin manasını şu şekilde aktarmışlardır: Züleyha’nın odasında bir put vardı. Züleyha, Yusuf’u arzulayıp, yanık gönlünün susuzluğunu yârin ağzındaki hayat kaynağıyla dindirmek istediğinde evin bir köşesinde duran o putun üzerine bir örtü örttü. Yusuf Peygamber “Ne yapıyorsun?” diye sordu. “Onun huzurunda günah işlemekten utanırım,” dedi Züleyha. Bunun üzerine Yusuf, “Benim, vasitasız bir şekilde her şeyi gören Allah’tan korkmam daha doğrudur,” diyerek arzu meydanından geri döndü. Sözün özü şudur ki; her kim daima hayâ kadehinden su içerse, onun ibadet harmanının hiçbir günahla yanmayacağını yaşayanlar bilsin diye hikmetin gülzârı hayâ, Yusuf’u günahın zilletine düşmekten alıyordu.

* Kur’ân: Yusuf (12), 24. -çn.

1. HİKÂYE

Zamanın birinde bir grup, Aristoteles'in yanına gelerek şöyle dediler: "Ey bilge! Yüce Allah fetret* döneminde kullarının başıboş kalmasını nasıl reva görür? Üstelik onlara ne yapmaları gerektiğini söyleyecek bir peygamberin olmadığı dönemde böyle bir ihmal doğru mudur?" Aristoteles, onlara şu cevabı verdi: "Her ne kadar o dönemde insanlara dinî kuralları aktarıp, ibadetin hükümlerini öğretecek bir peygamber olmasa da yüce Allah akıl ve hayâyı onların içgüdülerinde yağurmuş ve kendi başlarına bırakmamıştır. Şairin dediği gibi akıl, bu anlamdadır:

*"Kıyamet gününün olmadığını farz et
Ve Allah'ın cehennem ateşini yakmadığını
Bu yaptığın kötü şeylerin affedilmesi bile
İbret alman için yeterli değil mi?"*

Bu mukaddime, fetret günlerinde geçerli olabilir ama çağımızda bu anlamın bir karşılığı yok. Mu'tezile'nin aksine ehl-i sünnet ve'l-cemaat nezdinde şeylerin kötülüğü nas ve şer'e bağlıdır, akla değil." Bu müphem bir konu ve bu konudan çokça bahsettiler. Usul kitapları okunduğu zaman maksat hâsil olacaktır.

* İki peygamber arasında Hak dine davetin kesintiye uğradığı süre kastedilmektedir. -çn.

** Eş'ariyye usulcülerine göre insan, akıl yetisini kullanarak doğruyu ve yanlış, iyiyi ve kötüyü bilip ona göre davranmakla yükümlü tutulamaz. Bu görüşün aksi olarak, Mu'tezile âlimleri insanın iyilik-kötülük gibi bazı değerleri akıl yürütmekle bilebileceği iddiasını taşıyorlardı. -çn.